

Вікторія Товстенко, к. філол. н.*
Київський національний економічний
університет ім. В. Гетьмана (Київ)
УДК 161.2.81'373

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА УКРАЇНИ

У статті проаналізовано українську фінансову термінологію (від Київської Русі до XX ст.). Досліджено такі писемні джерела: „Руська правда”, „Лексикон словенороський Памви Беринди”, „Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.”, „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII століття”. Подано комплексний аналіз назв грошових одиниць. Проаналізовано історію розвитку фінансової термінології Західної Європи: подано етимологію слів банк, вексель, індосамент тощо.

Українська фінансова термінологія дуже давня за походженням і сягає своїм корінням періоду існування Київської Русі. У мові монастирських книг, купчих і дарчих записів, реєстрів майна та приватних листів відображено окремі слова, що фактично започатковували аналізовану галузеву терміносистему: *мит, куни, данина (дань), мостове, порядне, перевоз, печать* та ін. В основному, це назви повинностей і зборів (спочатку натуральних, а потім грошових), які сформувалися на основі загальноживаних слів.

Писемні джерела Київської Русі називають п'ять елементів давньоруської грошової системи: гривню, куну, ногату, резану, веверицю (векшу). Аналіз грошових співвідношень у збірнику основних законів давньої Русі – “Руській Правді” – дозволив дослідникам реконструювати систему грошової лічби в XI столітті: гривна = 20 ногатам = 25 кунам = 50 резанам. Пізніше, у XII – XIII століттях, у зв'язку зі змінами обігових монет це співвідношення змінюється.

Дослідники й досі не дійшли згоди з приводу того, які конкретні засоби обігу відповідають всім кунам, ногатам, резанам, векшам. Так, одні дослідники пов'язують ці елементи грошової лічби з конкретними нумізматичними пам'ятками, іноземними та власними монетами з грошового обігу давньої Русі. Наприклад, куну ототожнюють з основними срібними монетами грошового обігу: арабським дирхемом, візантійським міларісієм, давньоруським срібляником та західноєвропейським денарієм. Ногату – з арабського “нагд” – дзвінка, повноцінна, відбірна монета і пов'язують з окремою групою якісних повноцінних арабських дирхемів. Резану поєднують з обрізками кун, фрагментами арабських дирхемів, які часто знаходять у давньоруських скарбах.

Інші дослідники, аналізуючи писемні джерела, бачать у розмінних номіналах лічбу хутра куниць і білок (куна, вевериця). З фінським “ногат” (нохат), що означало шкіра, хутро, пов'язують і ногату.

У багатьох регіонах світу хутро було однією з найрозповсюдженіших форм товаро-грошей. Будучи одним із основних елементів товарообміну, мірою вартості ще в домонетному обігу, хутро, поруч з монетами, залишилося товаро-грошима і в пізніші часи. Усталені назви “розмінних одиниць” – товаро-грошей надовго залишилися в пам'яті й перейшли на металеві гроші. Відомо декілька різновидів податків під назвою “куниця”, що, певно, фіксує ще одну функцію товаро-грошей-платежу. Наприклад, в Англії з її розвинутим монетним карбуванням в XI столітті м. Честер сплачувало річний податок хутром куниць. А у Києві в 1499 році за право торгівлі харчовими продуктами треба було заплатити податок-куницю, що в монеті дорівнювало 12 грошам: “тот маєт

* © В.Товстенко, 2006

дати осьмику (уряднику воєводи у торгових і торгово-судових справах) куницю дванадцять грошей”.

Існує припущення про зв'язок терміна “куна” з римською монетою. Причому відзначається, що сам термін був відомий не тільки слов'янам, але й іншим народам, де перебували в обігу римські денарії.

Подібне явище прослідковується і щодо терміна “скот”. У давнього населення Італії гроші позначалися словом “rescupia” (лат. худоба). У давньофризській мові слово “sket” означало і худобу, і гроші. З цим же словом пов'язується і назва ранньосередньовічної англосаксонської монети “skeatt” і німецьке “shatz” – скарб, давньоскандинавської “skatti” – казна, гроші.

У давній Русі слово “скот” також означало гроші, а слово “скотниця” – казну. Дослідники припускають, що всі ці терміни походять від давнього індоєвропейського терміна, який був узагальнюючим для позначення різних видів майна і багатства, а в пізніших східнослов'янських мовах зберігся лише у назвах домашньої худоби. Або ж пов'язують безпосередньо зі скотарством та його продуктами як мірою багатства та вартості.

Але вже в давньоруські часи термін “скот”, напевно, вважався архаїчним. Давньоруські джерела віддають перевагу терміну “куни”, в узагальнюючому розумінні – гроші. А в більш пізніх редакціях давніх текстів “куни” замінюють окремі випадки вживання терміна “скот”. В давньоруських джерелах фіксується чітке словосполучення “гривня кун”.

Таким чином, для давньоруських часів найбільш вживаною і стійкою назвою розмінних грошових одиниць була кона. Але для ХХ століття цей термін щодо грошової одиниці звучить архаїчно, адже його етимологія сягає ще домонетного товарообігу. Хоч його використання відоме й у ХХ столітті. Під час другої світової війни урядом Хорватії було введено нову грошову одиницю – куну (1 кона = 100 банкам) з прокламативною метою. На середньовічних хорватських монетах зображувалася куніця, а з хорватської мови “куна” перекладається як куніця.

Увагу привертають й умовні назви давньоруських монет – “срібляників” і “златників”, які почали використовуватися нумізматами ХІХ століття. Напевно, саме з назвою монетарного металу пов'язувалися ці монети в очах сучасників, про що свідчать легенди на монетах: “... а се його сребро”, “... а се його злато”.

У ХІІ–ХІV ст., незважаючи на посилення феодальної роздрібності, між окремими частинами Русі і далі зберігалися економічні, політичні й культурні зв'язки. Розвивається внутрішня і зовнішня торгівля, удосконалюється грошова система, встановлюється товарно-грошові відносини, відповідно до цього закріплюються лексеми та їх позначення. У минулому кількість виробничих сфер була порівняно незначною, і всі вони, по суті, зливалися із загальним життям, інтересами населення. Так, в українських пам'ятках ХІV–ХV ст. спеціальні поняття сфери фінансових відносин передаються словами, що мали спочатку подвійну функцію (загальноживану і спеціальну). З часом такі слова спеціалізуються, набуваючи властивостей термінів у сучасному розумінні: *выраховувати, длжсьникъ, заплата, полтына, личба, мыто, мытник, гривня, деньга, накладъ, позычити, розходъ, отъбнвити* (компенсувати), *приход* (прибуток, дохід), *пожиток* (користь, вигода, зиск) і т.ін. [3].

Окрему мікросистему в складі соціально-економічної лексики становили назви податків і повинностей, які на сьогодні вважаються історизмами, наприклад, *осадне* – плата за поселення на новій землі, *побережне* – плата за користування узбережжями річок, *шляхове* – плата за привласнення прибудного коня або вола, *помірне* – плата за викочену з воза бочку для продажу, *гребельне* – плата за переїзд греблі, *колодне* – плата від колоди меду, *ярмаркове* – торгове мито на ярмарку тощо.

На межі XIII–XIV століть у Східній Європі для злитків срібла починає використовуватись термін “рубль”. Існує кілька версій про походження цього терміна. Абсолютна більшість дослідників пов’язує його з дієсловом “рубить”, зі зменшенням, поділом гривні-зливка. Тривалий час існувало паралельне вживання обох термінів.

Протягом XIV–XV століть українські землі входили до кількох державних утворень зі своїми сформованими і такими, що формуються, монетно-грошовими системами. В результаті походу короля Казимира III у 1349 році Галицька Русь увійшла до складу Польщі, але як окреме автономне утворення з правом карбування власної монети. Галицькі срібні монети, карбовані на початку 50-х років XIV століття і до 1414–1415 років, дослідники пов’язують зі згадуваними в тогочасних писемних джерелах “загальноновживаними грошима” (“grossi usuali”), “грошима руської лічби” (“grossi numeri Ruthenialis”), “монетами, що курсують у Руській землі” (“moneta in terra Russie”).

Оскільки за метрологічними показниками галицькі срібні монети відповідають напівгрошеві, а не грошеві, в історіографії вони називаються квартниками. Остаточою не з’ясовано, від якої метричної одиниці карбувалися галицькі напівгроші, але більшість дослідників пов’язує їх карбування з краківською гривнею (лат. маркою). Не виключено також, що галицькі монети карбувалися згідно зі своєю лічильною галицько-руською гривнею, яка через економічні та політичні фактори не знайшла свого продовження в наступних грошово-монетних системах. Галицькі документи другої половини XIV століття називають «гривні руської лічби» (“marca Ruthenialis pagament”), “гривні львівської лічби” (“marca lemburgensis pagament”), “польські гривні” (“marca polonica”).

За винятком дуже обмеженої емісії за Казимира III (1333–1370 роки), до 1526 року у Польщі не карбувалися монети номіналом у гріш – основної монетно-грошової одиниці європейських країн XIII – XV століть. Натомість у Польщі, як і на інших землях Центральної та Східної Європи, широкого розповсюдження набув чесько-празький гріш, карбований згідно з празькою гривнею. У Польщі на лічильну гривню йшло 48 грошів, у Чехії – 60.

Високоякісні празькі гроші користувалися значним попитом і в Україні. Вже в першій половині XIV століття вони розповсюджувалися у Західній Україні, а з кінця XIV- початку XV століття празькі гроші – найбільш вживані монети на абсолютній більшості українських земель. У писемних джерелах празькі гроші відомі як широкі гроші (“gross lati”).

Поширення терміна “гріш” на українських землях часто пов’язується з Польщею. Але сама назва “гріш” мала загальноєвропейське походження, а в Україні первинно пов’язувалася, напевно, з празькими (чеськими), а не з польськими грошима. Назва “гріш” (латинське “grossus” – великий) використовувалася в загальноєвропейському масштабі, дала назву цілому періоду – “періода гроша” в європейському монетному карбуванні. Нові, більші срібні монети-гроші прийшли на зміну знеціненим дрібним денаріям XI–XIII століть, поступово перейняли на себе основне навантаження як лічильні одиниці. З появою таларів на початку XVI століття гріш та його фракції перетворилися на розмінні монети.

На початку свого існування, в XIV–XV столітті, усі “нові-великі” монети пов’язувалися з грошима. Розрізняли різні позначення до основного номіналу: “широкі гроші” (празькі-реальні гроші), “загальноновживані гроші”, “гроші руської лічби” (галицькі, руські напівгроші), “малі гроші” (“grossi parvi”).

Першими реальними “грошовими монетами” на території західноукраїнських земель у першій половині XIV століття були празькі гроші Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна Люксембурзького (1310–1346 рр.). Карбовані згідно з празькою гривнею, ці повноцінні монети швидко пристосувалися і до місцевої лічби. Ще задовго до реального надходження польських монет чи карбування галицьких, у 1320 році володимирський

князь Андрій знижує норму сплати для краківських купців з 3 до 1 гроша. Напевно, вже в цей час на Правобережній Україні гріш починає використовуватися як лічильна одиниця та реальна монета-празький гріш.

Входження значної частини українських земель до складу Великого князівства Литовського і Руського мало своїм наслідком визволення від ординського іга, сприяло похваленню економічного та політичного життя.

Заходи литовської великокнязівської адміністрації в подальшій централізації Литовсько-Руської держави, здійснені за великого князя Вітовта (1392-1430 рр.) та наступних володарів, сприяють утвердженню загальнодержавної литовсько-руської грошової системи на українських землях. Розповсюдження набувають лічильні литовський рубль та копа, а розмінними номіналами виступають гріш і денарій (в джерелах згадуваний як пенязь – від німецької назви денарієвої монети “pfennig”). Вже з кінця XIV століття литовський рубль згадується на українських землях в історичних джерелах. З другого десятиліття XV століття литовський рубль відповідав 100 грошам та 1000 пенязям (денаріям). З другої половини XV століття литовські рублі регулярно згадуються в джерелах у грошовій лічбі в Україні.

Широкого вжитку на українських землях набула грошово-лічильна одиниця копа (лат. “sexagena”), що дорівнювала 60 грошам (для Чехії була еквівалентом гривні). Копи стала основним елементом грошової лічби Великого князівства Литовського і Руського в XV-XVI століттях.

Відносно широкий розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі в XV-XVII ст. у багатьох країнах Західної Європи викликав необхідність організації торговцями банків, де вони могли б зберігати грошові накопичення і проводити розрахунки безготівковим шляхом. Здійснення розрахунків через банк було викликано не тільки зручністю, але й прагненням уникнути труднощів при розрахунках готівкою, які були поширені на той час, і втраг, які були неминучі через псування монет, що становили тоді основну форму грошей.

Слово „Банк” походить від старо-французького „banque” і означає „стіл”. Конкретної історичної дати виникнення банків немає. Елементи розвитку банківської справи можна знайти в історії древніх держав – Вавилону, Єгипту, Греції, Рима. У ті часи банківські операції зводилися до придбання, продажу, розміну монет, обліку зобов'язань до надходження термінів, прийому внесків, видачі позичок, іпотечним і ломбардним операціям. Але поступова зміна соціально-економічних умов (установлення ранньофеодальних порядків, перевага натурального господарства, осуд раннім християнством посередницьких грошових відносин) призвело до зменшення товарно-грошових операцій і разом з ними операцій, що сьогодні трактуються як банківські. Розкладання феодального ладу, розвиток міст, торгівлі і ремесел обумовило активізацію товарно-грошових операцій і сформувало потребу в посередниках, що могли мінімізувати ризики операцій із грошима.

Середньовічні міняльні контори стали попередниками банкірів, вони приймали грошові внески в купців на збереження і спеціалізувалися на обміні грошей різних міст і країн. Згодом обмінювальники стали використовувати ці внески, а також власні кошти для видачі позичок і одержання відсотків, що означало перетворення міняльників у банкірів.

Одним з перших банків у сучасному розумінні цього терміна став заснований у 1407 р. Банк Генуї. У Західній Європі перехід до кредитних банківських будинків і комерційних банків відбувся в другій половині XVII ст., у США історія банківської справи починається з другої половини XVIII ст.

В економічній літературі поширена думка, що слово “банк” виникло у Венеції в XIV ст. і походить від талійського слова “банко” – стійка, лавка, за якою стояв торговець грошима [2: 10]. Однак є й інша думка, яка зводиться до того, що слово “банк” пов'язане

з кредитним інститутом, який був створений у Венеції в 1171 р. В той час Венеція підтримувала тісні зв'язки з німецькими містами. Італійці запозичили німецьке слово "банк", що дослівно означало "маса", "купа", і назвали створений кредитний інститут "Banca di Venezia". Ця назва використовувалась для того, щоб підкреслити роль кредитного інституту як накопичувача грошей.

Головними функціями банків були прийом вкладів від торговців і здійснення безготівкових розрахунків між ними, а також надання кредитів повноцінними грошима. Їм не були властиві такі функції, як випуск банкнот і здійснення внесків, використання яких побудовано на обігу чеків. Ці функції, як і багато інших, з'явилися пізніше, але саме вони і свідчать про появу банків у повному розумінні цього поняття.

В Англії банки виникли в XVII ст. Першими банкірами в Лондоні були міняйли, а на периферії – торговці. Поряд з індивідуальними банками наприкінці XVII ст. з'явилися перші акціонерні банки. Найперша спроба створення комерційного банку в Росії була здійснена в м. Пскову воєводою Панасом Ордин-Нащокиним, але ця ідея не була схвалена центральним урядом. У 1729-1733 р. перші банківські операції в Росії стала здійснювати Монетна контора, а перший комерційний банк – Банк для поправлення при Санкт-Петербурзькому порту комерції і купецтва – з'явився в 1745 р.

Одним із найстаріших розрахункових засобів був вексель, поява якого була зумовлена необхідністю переказу грошей в інші міста, країни та оформленням відстрочки платежу при здійсненні торговельних операцій. Перші відомості про вексель пов'язані з Стародавньою Грецією, у якій спостерігалися дуже міцні зв'язки між міняйлами в різних містах. Нестача наявних грошей а також розуміння небезпеки тривалих подорожей призвели до того, що купець одержував розписку від одного міняйла в тому, що він одержить гроші в іншому місті у іншого, а потім за цією розпискою другий міняйло зможе повернути собі гроші у того, хто видав розписку.

За своєю суттю така розписка була переказним векселем. Такі векселі широко використовувалися в Італії із середини XII до середини XVII ст., коли вона була центром господарської і фінансової діяльності. Саме тому Італія вважається батьківщиною векселів. Якщо спочатку вексель гарантував одержання готівки в іншому місті, то пізніше він став виступати фактом обміну товару на гроші, які продавець одержував пізніше з врахуванням (відсотковий вексель) або без врахування (безвідсотковий) затримки.

Новий період у розвитку векселя – це період індосаменту, спрощеної форми та своєрідного способу передачі векселя. Аrenoю нового періоду стала вже не Італія, а центр та північ Європи, насамперед Франція, а також Нідерланди, Німеччина та Великобританія. Перша звітка про індосамент датується початком XVII ст. Після нерішучих коливань французького законодавства індосамент остаточно визнаний і повноправно закріплений в Ордонансі Людовика XIV (1673 р.) і майже одночасно (у 1682 р.) – Вексельному Статусі Лейпцигу. У Росії вексель почав діяти за часів Петра I, який через безладдя пошти та небезпечність доріг знайшов можливим застосовувати векселі для переказу казенних грошей із одного міста в інше за участю купців.

У кінці XVI – на початку XVII століть поживається економічно-культурне життя в Україні. Розвивається торгівля, поширюється грошовий обіг. Зміцнення внутрішнього ринку і розширення торгівлі в Україні у другій половині XVII століття сприяло встановленню єдиного (рублевого) мита замість численних дрібних зборів, які існували в період феодалної роздробленості. Митна система, дорожній примус, складське право знайшли відображення у спеціальних словах фінансово-бухгалтерської галузі: *обмитити, коп'їлка, подужне, поколодне, спаине, рубль, кредиторь, вбритель, шаг, ц'їна* і т.ін. Багато таких лексем із термінологічним значенням зафіксовано у „Лексиконі словенороському Памви Беринди” (1627), „Актовій книзі Житомирського міського

уряду кінця XVI ст.” (1582-1588 pp.), у збірнику актових документів – „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII століття”.

Соціально-економічні процеси XVIII-XIX ст. в Україні викликають відповідні зміни й у формуванні фінансової термінології. В.Й.Горобець зазначає, що українська суспільно-економічна лексика XVIII ст. (отже і фінансова) розвивалася на базі успадкованого фонду XVII ст. шляхом дальшої асиміляції тих іншомовних слів, що тісно пов'язувалися з обліково-розрахунковими операціями та деякими іншими поняттями у сфері купівлі-продажу (*гандлюючий, зраховать, зр'єв'язовати, отацовати, поклеїнить, розкв'ятись, клеймовать, реестриць, коштть*) [1].

Проголосивши своїм Третім універсалом 18 липня 1917 року утворення Української Народної Республіки, Центральна Рада запровадила в Україні нову національну валюту. Первісно такою валютою було визначено український карбованець, вартість якого дорівнювала 17,424 долі широго золота (1 доля = 0,044 г золота). Ухвалою Центральної Ради від 19 грудня 1917 року було видруковано перший грошовий знак Української Народної Республіки – купюру вартістю у 100 карбованців. Автором оформлення грошового знака був визначний український художник-графік Георгій Іванович Нарбут.

Оформлюючи свою купюру, Нарбут застосував вишукані орнаменти в дусі українського бароко XVI-XVIII століть, декоративні шрифти, зображення тризуба (родового знака князя Володимира Великого) та самостріла (герба Київського магистрату XVI-XVIII століть). Напис “100 карбованців” подавався на купюрі мовами чотирьох найчисленніших націй, що живуть на території України: українською, російською, польською та єврейською (івритом).

Центральна Рада 1 березня 1918 року прийняла закон про запровадження нової грошової одиниці – гривні, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала ½ карбованця. 25 серпня 1996 року в засобах масової інформації було оголошено Указ Президента України “Про грошову реформу в Україні”.

Розширення міжнародних контактів України у XIX-XX ст. сприяє збільшенню запозичених термінів у фінансовій термінологічній системі: *кредит, фінанси, вексель, авізо, валюта, депозит, дебет, чек, акція дивіденд, біржа, бухгалтерія, банкрутство, тариф, бюджет, стипендія, акциз, асигнація, капітал, актив, пасив, квота, дебет, кредит, премія, субсидія, фрахт, аванс, такса, емісія інвестиції, інкасо, акцепт, кліринг, штраф, дотація, пеня* та інші широко вживаються фахівцями цієї галузі.

У XX столітті відбувається нові якісні зміни в соціально-політичній та економічній системах, розвивається й удосконалюється фінансово-кредитний механізм. Зміни у суспільстві, в економічному житті народу знаходять відображення у мовній сфері, насамперед у галузі термінології: утворюються нові термінологічні одиниці, частина термінів виходить з ужитку, інші, змінивши свій поняттєвий зміст, розвиваються далі. Суттєва внутрішня еволюція, зумовлена новими соціально-економічними відносинами, простежується в семантиці багатьох сучасних фінансових термінів (*гроші, кредит, фінанси, акція, вексель, податок, біржа, ваучер* та ін.). Лексеми наповнюються новим змістом, семантика їх збагачується, денотативно-сигніфікативний зміст трансформується, що знаходить відображення в оновлених дефініціях термінів. Отже, сучасна українська фінансова термінологія – продукт історичного розвитку суспільства.

Література

1. Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1979. – 127 с.
2. Петрук О.М. Банківська справа.–К.: Кондор, 2004, 461 с.
3. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. (У 2 т.)– К.: Наукова думка, 1977.– Т.І.– 632с.; 1978, Т.ІІ.– 592с.